

УДК [94(476):34]«1797/1840»

СУДЕБНАЯ СИСТЕМА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В 1797–1840 гг.

И. Г. ГУЩИНСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка,
ул. Советская, 18, 220030, г. Минск, Беларусь

Исследуется судебная система, которая действовала на территории Беларуси в 1797–1840 гг., т. е. в период от преобразований Павла I до упразднения Николаем I местных особенностей в сфере правосудия, внедрения российской модели судостроительства и судопроизводства. В это время судебная система края заметно отличалась от той, которая существовала во внутренних губерниях Российской империи. Она совмещала в себе местную судебно-правовую традицию времен Великого княжества Литовского и Речи Посполитой и нормы российского законодательства. Данная судебная система действовала, хотя и с некоторыми изменениями, более трех десятилетий, пока под влиянием восстания 1830–1831 гг. самодержавие не перешло к ликвидации местных особенностей в судебно-правовой сфере.

Ключевые слова: судебная система; судостроительство; судопроизводство; Статут Великого княжества Литовского 1588 г.; западные губернии; Российская империя.

Благодарность. Автор выражает благодарность доктору исторических наук профессору кафедры истории Беларуси и славянских народов Белорусского государственного педагогического университета имени Максима Танка Анатолию Павловичу Житко за помощь в подготовке статьи.

СУДОВАЯ СІСТЭМА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў 1797–1840 гг.

І. Г. ГУШЧЫНСКІ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Беларусь

Даследуецца судовая сістэма, якая дзейнічала на тэрыторыі Беларусі ў 1797–1840 гг., гэта значыць у перыяд ад пераўтварэнняў Паўла I да скасавання Мікалаем I мясцовых асаблівасцей у сферы правасуддзя і ўкаранення расійскай мадэлі судаўладкавання і судаводства. У гэты час судовая сістэма краю значна адрознівалася ад той, якая існавала ва ўнутраных губернях імперыі. Яна сумяшчала ў сабе мясцовую судовую-прававую традыцыю часоў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і нормы расійскага заканадаўства. Дадзеная судовая сістэма дзейнічала, хаця і з некаторымі зменамі, больш за тры дзесяцігоддзі, пакуль пад уплывам паўстання 1830–1831 гг. самадзяржаўе не перайшло да ліквідацыі мясцовых асаблівасцей у судовую-прававую сферу.

Ключавыя словы: судовая сістэма; судаўладкаванне; судаводства; Статут ВКЛ 1588 г.; заходнія губерні; Расійская імперыя.

Падзяка. Аўтар выказвае падзяку доктару гістарычных навук прафесару кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка Анатолю Паўлавічу Жытко за дапамогу ў падрыхтоўцы артыкула.

Образец цитирования:

Гушчынскі І. Г. Судовая сістэма на тэрыторыі Беларусі ў 1797–1840 гг. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2020;2:19–30.
<https://doi.org/10.33581/2520-6338-2020-2-19-30>

For citation:

Hushchynski I. H. The judicial system in the territory of Belarus in 1797–1840. *Journal of the Belarusian State University. History*. 2020;2:19–30. Belarusian.
<https://doi.org/10.33581/2520-6338-2020-2-19-30>

Автор:

Ігорь Геннадьевич Гушчинский – кандидат исторических наук, доцент; заместитель декана по учебной работе факультета дошкольного образования.

Author:

Ihar H. Hushchynski, PhD (history), docent; deputy dean for academic affairs at the pre-school faculty.
hushchynski@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6866-7723>

THE JUDICIAL SYSTEM IN THE TERRITORY OF BELARUS IN 1797–1840

I. H. HUSHCHYNSKI^a

^a*Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank,
18 Savieckaja Street, Minsk 220030, Belarus*

The article presents the study of the judicial system that operated on the territory of Belarus from 1797–1840, i. e., from the time of Paul I reforms to the abolition of local features in the sphere of justice by Nikolai I and the introduction of the Russian model of judicial system and legal proceedings. At this time, the judicial system of the region was significantly different from that in the inner provinces of the empire. In this judicial system, retaining of the local judicial legal tradition of the times of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth was combined with the use of Russian law. This judicial system has been operating, albeit with some changes, for more than 3 decades, while under the influence of the anti-Russian uprising of 1830–1831 the autocracy did not proceed to eliminate local features in the judicial sphere. This judicial system has operated, albeit with some changes, for more than 3 decades – until when under the influence of the uprising of 1830–1831 the autocracy proceed to eliminate local features in the judicial sphere.

Keywords: judicial system; judiciary; legal proceedings; Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania; the Western Provinces; the Russian Empire.

Acknowledgements. The author is grateful to Anatoly Pavlovich Zhitko, doctor of science, professor at the department of history of Belarus and Slavic peoples of the Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank for assistance in preparing the article.

Уводзіны

Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай расійскімі ўладамі праводзіліся мерапрыемствы па ўкараненні тут агульнаімперскай мадэлі мясцовага кіравання і суда. Галоўнае месца сярод іх займала ўвядзенне заканадаўчага акта «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (далей – «Учреждения...»), падпісанага 7 лістапада 1775 г. Кацярынай II, які вызначаў сістэму мясцовага кіравання і суда ў краіне. На той частцы тэрыторыі Беларусі, якая была ўключана ў склад Расійскай імперыі пасля першага і другога падзелаў Рэчы Паспалітай, ён быў уведзены ў 1778 і 1795 гг. адпаведна. На землях, далучаных у выніку трэцяга падзелу, адкрыццё судовых і адміністрацыйных устаноў, паводле «Учреждений...», было запланавана на канец 1796 г. Аднак з-за смерці Кацярыны II у лістападзе 1796 г. гэтага так і не адбылося. Пераемнік імператрыцы Павел I замест правядзення ранейшай фарсіравана ўніфікатарскай палітыкі ўзяў курс на захаванне ці ўзнаўленне тут парадкаў часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. У першую чаргу гэта датычылася судовай сістэмы. Павел I захаваў у заходніх губернях дзеянне мясцовага права (Статута ВКЛ 1588 г. і сеймавых канстытуцый Рэчы Паспалітай), а таксама аднавіў, хаця і не ў поўнай ступені, сістэму судовых органаў часоў ВКЛ. У выніку дадзеных пераўтварэнняў у краі сфарміравалася судовая сістэма, якая значна адрознівалася ад расійскай. Яна дзейнічала, хаця і з некаторымі зменамі, на працягу больш як трох дзесяцігоддзяў, пакуль пад уплывам паўстання 1830–1831 гг. самадзяр-

жаў не перайшло да ліквідацыі мясцовых асаблівасцей у судова-прававой сферы. Дадзены працэс адбываўся паэтапна. На ўсёй тэрыторыі Беларусі расійская мадэль судовай сістэмы ўкаранілася ў 1840 г.

Судовая сістэма, як і ва ўсе часы, у 1797–1840 гг. адыгрывала важную ролю ў жыцці грамадства на тэрыторыі Беларусі. У дадзены перыяд асаблівасці судова-прававога ладу з’яўляліся адным з галоўных фактараў, які вызначаў спецыфіку сацыяльна-эканамічнага развіцця і грамадскага жыцця краю ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. Таму, натуральна, судовая сістэма, якая дзейнічала ў той час на беларускіх землях, была разгледжана ў вялікай колькасці абагульняючых навуковых прац і вучэбных выданняў па гісторыі Беларусі і гісторыі дзяржавы і права. Дадзенай тэме ці асобным яе аспектам прысвечаны шэраг спецыяльных даследаванняў [1–7]. Таксама праблема судовай сістэмы краю разглядаемага перыяду закралася даследчыкамі пры вывучэнні гісторыі адміністрацыйнага кіравання [8], чыноўніцтва [9; 10], гарадоў [11]. Папярэднія даследаванні дазволілі сабраць значны пласт інфармацыі, якая служыць базай для далейшага вывучэння судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Тым не менш аналіз сучаснага ўзроўню распрацаванасці дадзенай праблемы паказаў, што яна раскрыта ў навуковай літаратуры ў значнай ступені схематычна і фрагментарна. У якасці крыніцы інфармацыі аб судовай сістэме выкарыстоўваліся пераважна заканадаўчыя акты, хаця яны

далёка не ў поўнай ступені адлюстроўвалі рэальны стан судаўладкавання і судаводства. Некаторыя аспекты дадзенай праблемы наогул засталіся практычна не раскрытымі ў гістарыяграфіі (напрыклад, кампрамісарскія і падкаморскія суды, адрозненні ў судаўладкаванні розных губерняў). Таму далейшае вывучэнне судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі ў 1797–1840 гг. захоўвае сваю **актуальнасць**.

Мэтай прадстаўленага ў дадзеным артыкуле даследавання з’яўляецца ўстанаўленне мадэлі судаўладкавання і раскрыццё асноўных сутнасных характарыстык судаводства на тэрыторыі Беларусі ў перыяд ад пераўтварэння ў судовай сістэме краю, праведзеных Паўлам I, да канчатковага ска-

савання тут мясцовых асаблівасцей у сферы правадзяння ў 1840 г. Дасягненне дадзенай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных даследчых задач: паказаць змены ў судовай сістэме на тэрыторыі Беларусі ў перыяд праўлення Паўла I; раскрыць функцыі і склад розных судовых органаў; вызначыць прававую базу, на падставе якой дзейнічалі суды; выявіць адрозненні ў арганізацыі сферы правадзяння ў розных губернях; ахарактарызаваць ролю генерал-губернатараў і губернатараў у судовай сістэме. Вырашэнне гэтых задач будзе садзейнічаць больш глыбокаму асэнсаванню сацыяльна-палітычных працэсаў, палітыкі самадзяржаўя і ўвогуле ўсебаковаму вывучэнню гісторыі Беларусі акрэсленага перыяду.

Метадалогія даследавання

Прадстаўленае ў дадзеным артыкуле даследаванне базіруецца на тэарэтыка-метадалагічных прынцыпах гістарызму, аб’ектыўнасці, сістэмнага аналізу і каштоўнаснага падыходу. Непасрэдным інструментарыем дасягнення даследчай мэты сталі як агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, індукцыя і дэдукцыя і г. д.), так і канкрэтна-гістарычныя метады (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-тыпалагічны). Гэта дазволіла ўстанавіць мадэль судовай сістэмы, якая дзейнічала на

тэрыторыі Беларусі ў 1797–1840 гг. Крыніцазнаўчую базу даследавання склалі заканадаўчыя акты Расійскай імперыі, дакументы судовых і адміністрацыйных устаноў з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (НГАБ), а таксама фактычныя звесткі аб судаўладкаванні і судаводстве ў заходніх губернях у разглядаемы перыяд, якія ўтрымліваюцца ў працах вядомага правазнаўца таго часу Аляксандра Каравіцкага (1797–1864) [5; 6; 12].

Вынікі і іх абмеркаванне

Змены ў судовай сістэме на тэрыторыі Беларусі ў перыяд праўлення Паўла I. 12 снежня 1796 г. Павел I падпісаў указ аб новым падзеле дзяржавы на губерні¹. Важным палажэннем дакумента было прызнанне за так званымі заходнімі губернямі (гэта значыць тэрыторыямі, далучанымі да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай) асобых правоў і прывілеяў, адным з праяўленняў чаго неўзабаве стала аднаўленне тут у агульных рысах сістэмы судаўладкавання часоў ВКЛ. Таксама ўказ ад 12 снежня 1796 г. прадугледжваў аб’яднанне Магілёўскай і Полацкай губерняў у адну Беларускаю губерню з цэнтрам у Віцебску, а таксама стварэнне Літоўскай губерні з цэнтрам у Вільні замест планаваных асобных Віленскай і Слонімскай губерняў. Пазней, у 1801–1802 гг., адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел краю зноў змяніўся: Беларуская губерня была падзелена на Віцебскую і Магілёўскую, а Літоўская – на Віленскую і Гродзенскую².

Паводле зацверджаных 31 снежня 1796 г. Паўлам I штатаў адміністрацыйных і судовых устаноў³, а так-

сама ўказа ад 6 лютага 1797 г. аб утварэнні Літоўскай губерні⁴, у заходніх губернях прадугледжвалася сістэма судаўладкавання, набліжаная да той, якая тут існавала да падзелаў Рэчы Паспалітай. Нагадаем, судовая сістэма ВКЛ мела двухступеньчатую структуру і складалася з мясцовых судов, якія дзейнічалі на ўзроўні павета ці горада (земскія, гродскія, падкаморскія, магістрацкія і некаторыя іншыя суды), і Трыбунала ВКЛ (Галоўнага суда) як апеляцыйнай інстанцыі [13]. Судаўладкаванне ў заходніх губернях пасля пераўтварэнняў Паўла I таксама складалася з судов дзвюх інстанцый (гл. малюнак). Суды першай інстанцыі дзейнічалі на ўзроўні павета ці горада, а апеляцыйнай судовай інстанцыяй з’яўляліся галоўныя суды, якія знаходзіліся ў губернскіх гарадах. Рашэнні галоўных судов можна было абскардзіць у Сенаце Расійскай імперыі. Акрамя падзелу на інстанцыі, ёсць і іншая прыкмета для тыпалагізацыі судовых органаў краю ў разглядаемы перыяд. Суды былі двух тыпаў – звычайныя (ардынарыяныя) і надзвычайныя (экстраардынарыяныя) [5]. Да звычайных судов адносіліся ўста-

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (далее – ПСЗРИ). Собр. 1 : в 45 т. СПб. : Тип. 2-го отд-ния собств. ЕИВ канцелярии, 1830–1851. Т. 24 : 1796–1797. № 17634.

² Там же. Т. 26 : 1800–1801. № 20004 ; Т. 27 : 1802–1803. № 20162.

³ Там же. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 17702.

⁴ Там же. Т. 24 : 1796–1797. № 17788.

новы, якія мелі канкрэтнае месцазнаходжанне і вызначаны на пэўны тэрмін склад, разглядалі любыя справы ў межах сваёй юрысдыкцыі. Пры гэтым звычайныя суды павятовага ўзроўню (земскія, гродскія, земскія павятовыя) вялі разбор спраў не круглы год, а паводле прынцыпу сесій (кадэнцый, рочкаў). Надзвычайныя суды адрозніваліся ад звычайных тым, што ствараліся па рашэнні звычайных судов у разбору канкрэтнай справы, адпаведна, справы яны не распачыналі і не мелі ўласнага памяшкання.

Склад судов у заходніх губернях выбіраўся дваранствам ці гарадскімі саслоўнымі групамі (акрамя пасада саветнікаў у галоўных судах, якія прызначаліся ад урада). Першапачаткова расійскія ўлады дазволілі праводзіць выбары на падставе мясцовых традыцый. Гэта азначала, што канкрэтны тэрмін заняцця пасада не абмяжоўваўся. Аднак у 1802 г. на заходнія губерні было распаўсюджана правіла аб правядзенні выбараў кожныя 3 гады, як гэта прадугледжвалася «Учреждениями...»⁵. Для ўдзелу ў дваранскіх выбарах дапускаліся не ўсе дваране павята. Для гэтага быў вызначаны дастаткова высокі маёмасны ценз, а пазней уводзілася яшчэ і патрабаванне мець класны чын, атрыманы на ваеннай ці грамадзянскай дзяржаўнай службе [14].

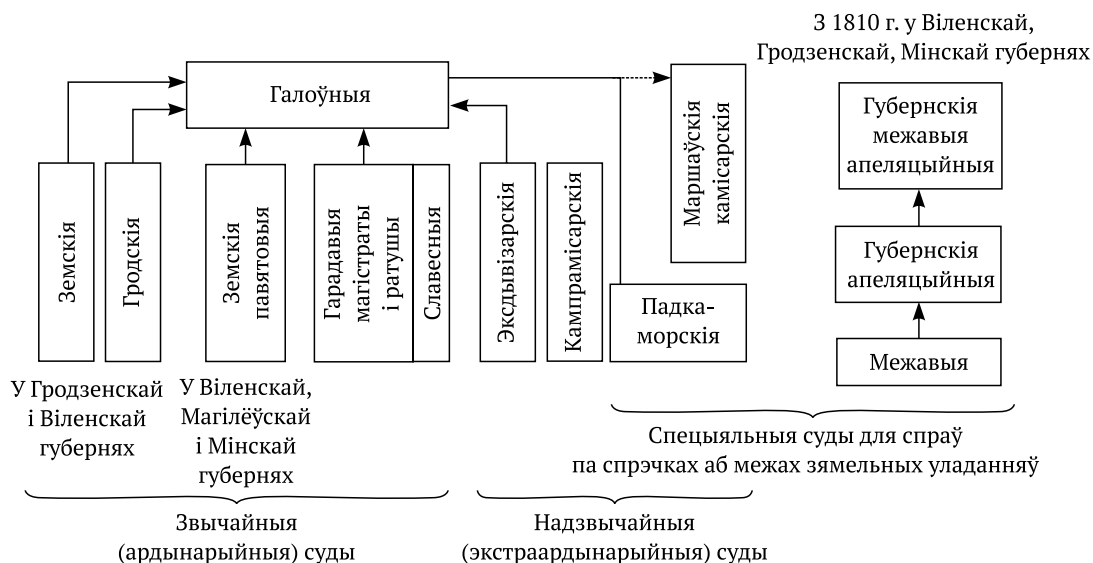
Судовая сістэма, якая сфарміравалася ў заходніх губернях у выніку пераўтварэнняў Паўла I, дзейнічала (з невялікімі карэкціроўкамі) да 1831 г., калі пад уплывам паўстання ўлада прыняла меры па ліквідацыі мясцовых асаблівасцей у судовай сістэме⁶. У Віцебскай і Магілёўскай губернях яны

былі цалкам скасаваны. У Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях на дадзеным этапе ўрад фактычна абмежаваўся прысваеннем судовым установам назваў іх расійскіх аналагаў. Разам з тым у гэтых губернях да 1840 г.⁷ працягваў дзейнічаць Статут ВКЛ 1588 г., у судаходстве магла выкарыстоўвацца польская мова, існаваў інстытут адвакатуры, захоўваліся спецыфічныя суды, якіх не было ва ўнутраных губернях (эксдывізарскія, кампрамісарскія і ўведзеныя з 1810 г. межавыя).

Земскія павятовыя, земскія і гродскія суды.

У павятах асноўнымі судовымі ўстановамі былі альбо земскія павятовыя суды (у Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях), альбо асобныя земскія і гродскія суды (у Гродзенскай і Віленскай губернях). Яны мелі ўласнае памяшканне, выбарны на пэўны тэрмін склад, вызначаныя тэрміны працы.

Земскія павятовыя суды, якія дзейнічалі ў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях, былі падобныя на земскія суды часоў ВКЛ і лічыліся іх пераемнікамі. Аднак па шэрагу важных прыкмет яны былі прыведзены ў адпаведнасць з расійскімі павятовымі (уезднымі) судамі. Так, земскія павятовыя суды разглядалі як крымінальныя, так і грамадзянскія справы, хаця ў часы ВКЛ кампетэнцыя земскіх судов абмяжоўвалася грамадзянскімі справамі, а на крымінальных спецыялізаваліся асобныя гродскія суды. Склад земскіх павятовых судов Віцебскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў выбіраўся мясцовым дваранствам і практычна адпавядаў складу колішніх земскіх судов: у іх уваходзілі земскі суддзя, двое падсудкаў (асэсары), пі-

⁵ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 27 : 1802–1803. № 20273.

⁶Там же. Собр. 2 : в 55 т. СПб. : Тип. 2-го отд-ния собств. ЕИВ канцелярии, 1830–1884. Т. 6 : 1831. Отд-ние 1. № 4233 ; Отд-ние 2. № 4894.

⁷Там же. Т. 15 : 1840. Отд-ние 1. № 13591.

сар (натарый) і некалькі возных (выконвалі функцыі судовага прыстава)⁸. У складзе земскіх павятовых судов, у адрозненне ад расійскіх *уездных*, не прадугледжваліся засядацелі ад непрыватнаўласніцкіх сялян⁹. Аднак галоўная спецыфіка гэтых судов, як і наогул усіх мясцовых судов заходніх губерняў, заключалася ў выкарыстанні мясцовага права (пераважна ў сферы грамадзянскага судаводства). Адзначым, што земскія павятовыя суды ў дакументах часта называліся проста павятовымі ці земскімі¹⁰. Назва «земскія» ўказвала на іх пераемнасць з былымі земскімі судамі часоў ВКЛ, «павятовыя» – на іх адпаведнасць расійскім *уездным* судам. Фармальна земскія павятовыя суды павінны былі ажыццяўляць сваю дзейнасць паводле перыядычнага прынцыпу: весці разбор спраў не пастаянна, а збірацца 3 разы на год на шасцітыднёвыя сесіі (кадэнцыі)¹¹. Тэрміны правядзення кадэнцый захоўваліся тыя ж, што былі ў земскіх судах ВКЛ. Іх пачатак суадносіўся з каталіцкімі святамі, ад якіх яны атрымалі назвы (Трохкаралеўская, Троіцкая і Міхальская кадэнцыі). Земскія павятовыя суды павінны былі дзейнічаць толькі ў студзені – лютым, маі – ліпені і кастрычніку – лістападзе [5]. Аднак з той прычыны, што земскія павятовыя суды, у адрозненне ад былых земскіх, разглядалі не толькі грамадзянскія, але і крымінальныя справы, ім фактычна даводзілася дзейнічаць круглы год¹². Справа ў тым, што земскія павятовыя суды былі абавязаны збірацца для разбору крымінальнай справы адразу па яе паступленні, нават па-за тэрмінамі кадэнцый¹³, і пры гэтым не маглі пад пагрозай прыцягнення да крымінальнай адказнасці спыняць працу, пакуль не будуць вырашаны ўсе крымінальныя справы, якія паступілі [7].

Што датычыцца Віленскай і Гродзенскай губерняў, то тут асноўнымі судовымі ўстановамі павятовага ўзроўню былі, як і ў часы ВКЛ, земскія і гродскія суды. Яны знаходзіліся ў павятовых гарадах і размяшчаліся, як правіла, у адным будынку альбо побач. Земскія і гродскія суды складаліся з выбарных ад мясцовага дваранства старшыні (прэзідэнта), трох-чатырох суддзяў, пісара і аднаго-двух возных [5; 6]. Земскія суды разглядалі грамадзянскія справы. Яны засядалі падчас кадэнцый, тэрміны якіх былі такімі ж, як у згаданых вышэй земскіх павятовых судов [5]. Гродскія суды спецыялізаваліся на крымінальных справах, але маглі разглядаць і грамадзянскія. Яны, як і земскія

суды, працавалі не пастаянна, а паводле прынцыпу сесій, якія называліся рочкамі. Гродскія суды збіраліся 4 разы на год і працавалі на працягу месяца (у сакавіку, маі, верасні і снежні) [5]. Дадзеныя тэрміны практычна супадалі з перыядамі паміж кадэнцыямі земскіх судов, што дазваляла забяспечваць функцыянаванне правасуддзя ў павеце на працягу ўсяго года.

Выбарным ад мясцовага дваранства земскім павятовым, земскім і гродскім судам былі падсудныя не толькі дваране, але і іншыя катэгорыі негарадскога насельніцтва, таму сялян судзілі суддзі выключна з ліку дваран.

Падкаморскія і маршалкаўска-камісарскія суды. У паветах таксама прадугледжваліся спецыяльныя судовыя органы для разбору спрэчак аб межах зямельных уладанняў – падкаморскія суды, якія дзейнічалі ў ВКЛ яшчэ з часоў Статута ВКЛ 1566 г. Дадзеныя суды адносіліся да тыпу надзвычайных (экстраардынарных) [5]. Яны не мелі памяшкання і ўступалі ў паўнамоцтвы толькі на перыяд разбору канкрэтнай межавой спрэчкі. Самі судовыя справы першапачаткова ўзнікалі, як правіла, у земскіх павятовых (земскіх) судах альбо грамадзянскіх дэпартаментых галоўных судов, а ўжо затым накіроўваліся для вырашэння ў падкаморскі суд¹⁴. Падкаморскія суды складаліся з выбарных ад мясцовага дваранства падкаморыя, каморніка і вознага¹⁵. У якасці месца судовага працэсу звычайна прызначаўся з узаемнай згоды суцяжнікаў адзін з маёнткаў, межы якога з'яўляліся прадметам спрэчкі¹⁶. Апеляцыі на рашэнні падкаморскіх судов падаваліся ў грамадзянскія дэпартаменты галоўных судов. Там прымалася рашэнне аб стварэнні судовай прысутнасці для разгляду апеляцыі. Такі суд называўся маршалкаўскім, камісарскім або маршалкаўска-камісарскім. У яго склад уваходзілі маршалак адпаведнага павета (у якасці старшыні суда), а таксама некалькі членаў, якія выбіраліся бакамі па ўзаемнай згодзе. Рашэнне маршалкаўскага суда лічылася канчатковым і не падлягала апеляцыі (за выключэннем выпадкаў, калі справа датычылася казённой маёмасці)¹⁷.

Мяркуючы па інфармацыі дакументаў, якія захаваліся ў НГАБ, падкаморскія суды былі запатрабаваны галоўным чынам у Гродзенскай, Віленскай і Мінскай губернях. Што датычыцца Віцебскай і Магілёўскай губерняў, то матэрыялаў судовых спраў падкаморскіх судов у ходзе даследавання выявіць

⁸ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 17702. С. 397–398 ; к № 24985. С. 225.

⁹Там же. К № 24985. С. 222.

¹⁰Там же. К № 17702. С. 397.

¹¹Там же. Т. 24 : 1796–1797. № 18135.

¹²НГАБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 144. Арк. 11.

¹³ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24 : 1796–1797. № 18135.

¹⁴НГАБ. Ф. 1834. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 20.

¹⁵ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 17702. С. 397.

¹⁶НГАБ. Ф. 1834. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 1а.

¹⁷Там же. Ф. 588. Воп. 2. Спр. 47. Арк. 1–2.

не ўдалося, хаця пасады падкаморыяў тут існавалі¹⁸. Найбольш верагодна, гэта звязана з тым, што ва ўсходняй частцы Беларусі, далучанай да Расійскай імперыі ў 1772 г., у першай палове 1780-х гг. расійскімі ўладамі была рэалізавана дзяржаўная праграма межавання зямель [15]. У той жа час у Рэчы Паспалітай, хаця аналагічны план і быў ухвалены ў 1788 г. Чатырохгадовым сеймам, яго не ажыццявілі [12]. Адпаведна, у Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губернях праблема спрэчак аб межах уладанняў стаяла больш востра. Таму ў 1810–1812 гг. тут была створана цэлая сістэма межавых судов¹⁹. Падкаморскія суды фармальна праіснавалі да 1832 г.²⁰

Магістраты і ратушы. У гарадах функцыі суда першай інстанцыі выконвалі магістраты ці ратушы. Іх уладкаванне на тэрыторыі заходніх губерняў у заканадаўстве было адлюстравана невыразна. У штатах губерняў у графе «городовые магистраты» было пазначана, што яны існуюць за кошт гарадоў на іх правах і прывілеях²¹. Гэта азначала, што ў заходніх губернях маглі працягваць дзейнічаць на папярэдніх умовах магістраты, якія існавалі з часоў надзялення адпаведных гарадоў Магдэбургскім правам ці іншымі прывілеямі на самакіраванне. На практыцы склалася сітуацыя, калі ў розных гарадах краю магістраты мелі рознае ўладкаванне.

У Віцебскай і Магілёўскай губернях дзейнічалі гарадавыя магістраты і ратушы расійскага ўзору, уведзеныя тут яшчэ ў 1778 г. у адпаведнасці з «Учреждениями...» Кацярыны II. Гарадавыя магістраты былі ў павятовых гарадах, ратушы, – як правіла, у заштатных. Паводле «Учреждений...», гарадавыя магістраты складаліся з двух бургамістраў і чатырох ратманаў, якія выбіраліся ад купецтва і мяшчанства тэрмінам на 3 гады. Для разгляду справы было дастаткова прысутнасці аднаго бургамістра і двух ратманаў. У гарадскіх паселішчах з колькасцю насельніцтва да 500 душ ратушы маглі ўвогуле складацца з аднаго бургамістра і двух ратманаў. У адрозненне ад земскіх павятовых судов магістраты ажыццяўлялі правасуддзе круглы год²². Пры гарадавых магістратах працягвалі дзейнічаць спецыяльныя суды для гандлёвых спраў – славесныя суды. Мяркуючы па дакументах, яны складаліся з двух выбарных суддзяў – ад хрысціян і яўрэяў²³. Таксама пры гарадавых магістратах па-ранейшаму дзейнічалі сірочыя суды, якія разглядалі справы па апецы над малалетнімі сіротамі і ўдовамі [16].

У Мінскай губерні таксама дзейнічалі гарадавыя магістраты і ратушы, уведзеныя тут на падставе «Учреждений...» у 1795 г. Аднак, у адрозненне ад унутрырасійскіх губерняў, тут іх склад быў дапоўнены пасадамі лаўнікаў, якія ўваходзілі ў папярэднія магістраты, створаныя на падставе Магдэбургскага права [17]. Прычым гэта датычылася не толькі гарадоў, у якіх на момант уключэння ў склад Расійскай імперыі існавалі такія магістраты (Мінск, Пінск, Мазыр, Дзісна, Слуцк і Нясвіж [18]), але і іншых²⁴. Яшчэ адной асаблівасцю мясцовых магістратаў была наяўнасць трэцяга бургамістра – ад яўрэйскай часткі насельніцтва горада²⁵.

Запланаванае на канец 1796 г. увядзенне расійскай мадэлі судаўладкавання на тэрыторыі Літоўскай губерні было адменена Паўлам I. У сувязі з гэтым у гарадах, дзе на той момант дзейнічала Магдэбургскае права, правасуддзе яшчэ нейкі час ажыццяўлялася папярэднімі магістратамі [11]. Прынамсі, гэта датычыла Вільні, Гродна, Коўна, Брэста, Навагрудка, Трокаў, Ліды і Ваўкавыска²⁶. Магістрацкі суд тут мог быць двух відаў – войтаўскі (войтаўска-лаўніцкі) і бурмістарскі (радзецкі, бурмістарска-радзецкі). Крымінальныя і найбольш значныя грамадзянскія справы разбіраліся войтам і лаўнікамі (войтаўска-лаўніцкі суд). Справы па дробных крымінальных праступках, нязначных грамадзянскіх спрэчках, а таксама пытанні аб апякунстве маглі вырашацца бурмістарска-радзецкім судом, які складаўся з бурмістра (прэзідэнта) і некалькіх радцаў. У дробных гарадах і мястэчках такога дзялення магло не быць: там дзейнічалі адзіныя магістрацкія суды [5]. Вядома, што, напрыклад, у Навагрудку войтаўска-лаўніцкі суд дзейнічаў прынамсі да пачатку другога дзесяцігоддзя XIX ст.²⁷ Аднак з цягам часу суды ў гарадах Гродзенскай і Віленскай губерняў па складзе і структуры сталі адпавядаць расійскаму ўзору. Мяркуючы па тэксце кнігі вядомага правазнаўца таго часу Аляксандра Каравіцкага «Літоўскі грамадзянскі працэс» (*Proces suwilny litewski*, 1826), на момант яе выдання магістраты і ратушы фарміраваліся тут ужо на падставе «Учреждений...».

Кампрамісарскія і эксдывізарскія суды. Акрамя згаданых вышэй падкаморскіх судов, да тыпу надзвычайных адносіліся таксама кампрамісарскія і эксдывізарскія суды [5]. Яны ствараліся па рашэнні судов першай інстанцыі (земскіх павятовых, земскіх, гродскіх судов, магістратаў) ці галоўных судов для разбору канкрэтнай справы.

¹⁸НГАБ. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 1280.

¹⁹ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 31 : 1810–1811. № 24370, 24655 ; Т. 32 : 1812–1814. № 25005.

²⁰Там же. Собр. 2. Т. 7 : 1832. № 5068.

²¹Там же. Собр. 1. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 24985. С. 228–231.

²²Там же. Т. 20 : 1775–1780. № 14392.

²³НГАБ. Ф. 1297. Воп. 1. Спр. 2720. Арк. 5 адв.

²⁴Там жа. Ф. 156. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 230 адв. Ф. 1832. Воп. 1. Спр. 17. Арк. 1–15.

²⁵Там жа. Ф. 156. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 230.

²⁶ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24 : 1796–1797. № 18266.

²⁷НГАБ. Ф. 1820. Воп. 1. Спр. 4 ; Ф. 146. Воп. 2. Спр. 115. Арк. 15–16.

Кампрамісарскія суды, якія таксама называліся палюбоўнымі, па сваёй сутнасці з'яўляліся мясцовым варыянтам трацейскага суда. Для таго каб вырашыць спрэчку праз кампрамісарскі суд, бакі павінны былі заключыць адпаведную дамову і засведчыць яе ў мясцовым судзе першай інстанцыі. У склад кампрамісарскага суда ўваходзілі, як правіла, адзін суперарбітр, якога суцяжнікі выбіралі супольна, і па адным арбітры ад кожнага боку [5]. Рашэнне кампрамісарскага суда лічылася канчатковым, бо пры яго стварэнні бакі гарантавалі адзін аднаму, што не будуць рабіць спроб распацаць цяжбу па той жа справе ў звычайным судовым парадку²⁸.

Эксдывізарскія (эксдывізарска-таксатарскія) суды прызначаліся для разбору спраў аб падзеле маёмасці неплацежаздольных даўжнікоў паміж некалькімі крэдытарамі [5]. Дадзеныя суды ствараліся для разгляду канкрэтнай справы па рашэнні мясцовага суда першай інстанцыі ці грамадзянскага дэпартамента галоўнага суда. У склад эксдывізарскага суда ўваходзілі суддзі (эксдывізары), землямеры (каморнікі), а таксама сакратары для вядзення запісаў (рэгенты) [5]. Як правіла, было тры эксдывізары, адзін рэгент і некалькі (у залежнасці ад памеру маёнтка) каморнікаў. Пасяджэнні эксдывізарскага суда звычайна адбываліся на месцы знаходжання маёмасці, якую дзялілі. Рашэнне гэтага суда магло быць абскарджана ў грамадзянскім дэпартаменце галоўнага суда [2]. Фактычна разнавіднасцю эксдывізарскіх судовоў былі ствараемыя па распараджэнні імператара спецыяльныя камісіі для разбору даўгоў некаторых буйных землеўладальнікаў (напрыклад, Дамініка Радзівіла) [19].

Галоўныя суды. Пасля пераўтварэння Паўла I судамі другой інстанцыі ў заходніх губернях сталі галоўныя суды, якія знаходзіліся ў губернскіх гарадах. Яны лічыліся пераемнікамі былога Трыбунала ВКЛ, які раней таксама называлі Галоўным судом [20]. Аднак па шэрагу важных параметраў галоўныя суды заходніх губерняў фактычна прыводзіліся ў адпаведнасць з расійскімі палатамі крымінальнага і грамадзянскага суда і значна адрозніваліся ад былога Трыбунала ВКЛ. Так, яны дзейнічалі на пастаяннай аснове, а не паводле прыняцця з'ездаў на сесіі (кадэнцыі)²⁹. Таксама ад колішняга Трыбунала ВКЛ галоўныя суды адрозніваліся тым, што яны дзяліліся на два дэпартаменты – крымінальны (першы) і грамадзянскі (другі). Фактычна гэта былі асобныя судовыя ўстановы, якія па сваіх функцыях адпавя-

далі палатам крымінальнага і грамадзянскага суда ўнутрырасійскіх губерняў. Склад галоўных судовоў, у адрозненне ад Трыбунала ВКЛ, фарміраваўся як з прызначаемых ад урада чыноўнікаў, так і з выбарных ад мясцовага дваранства. Старшыні дэпартаментаў прызначаліся імператарам з ліку некалькіх выбраных мясцовым дваранствам кандыдатаў³⁰. Акрамя старшынь, у склад кожнага з дэпартаментаў галоўных судовоў уваходзілі адзін саветнік (прызначаўся Сенатам ад урада) і ад двух да чатырох засядацеляў (выбіраліся ад мясцовага дваранства)³¹.

У Літоўскай губерні ў 1797–1801 гг. галоўны суд істотна адрозніваўся ад іншых. Ён, як і колішні Трыбунал ВКЛ, не дзяліўся на дэпартаменты і меў цалкам выбарны склад³². Што адметна, у сваёй дзейнасці Галоўны літоўскі суд паралельна выкарыстоўваў і назву «Літоўскі трыбунал» [5]. Акрамя Вільні, суд засядаў таксама ў Гродне³³. Пасля таго як у верасні 1801 г. Літоўская губерня была падзелена на Віленскую і Гродзенскую, тут стварылі асобныя Віленскі і Гродзенскі галоўныя суды³⁴. Яны ўжо мелі практычна такое ж уладкаванне, як і галоўныя суды іншых заходніх губерняў: дзяліліся на крымінальны і грамадзянскі дэпартаменты, а таксама ўключалі ў свой склад прызначаных ад урада суддзяў (двух саветнікаў), якіх у Галоўным літоўскім судзе не было³⁵. Адрозненнем Гродзенскага і Віленскага галоўных судовоў у параўнанні з Мінскім, Віцебскім і Магілёўскім галоўнымі судамі з'яўлялася большая колькасць выбарных ад дваранства засядацеляў – па чатыры ў кожным дэпартаменце, а не па два³⁶.

Асноўнай функцыяй крымінальных дэпартаментаў галоўных судовоў была рэвізія прыгавораў па крымінальных справах судовоў першай інстанцыі. Прынамсі, гэта датычылася ўсіх прыгавораў, якія прадагледжвалі для вінаватага грамадзянскую смерць, пазбаўленне гонару ці цялеснае пакаранне (акрамя яго лёгкіх форм за менш значныя праступкі) [6]. Рэвізія справы ў крымінальным дэпартаменце фактычна ўяўляла сабой новы яе разгляд, але на падставе ўжо наяўных матэрыялаў (допытаў, заключэнняў экспертаў, вынікаў вобыхаў і г. д.) [6]³⁷. Крымінальныя дэпартаменты галоўных судовоў маглі выступаць і ў якасці суда першай інстанцыі, напрыклад, па справах аб злачынствах службовых асоб [7]. Рашэнні галоўных судовоў па крымінальных справах перад прывядзеннем іх у выкананне мусілі быць адобраны губернскім пракурорам. Калі той апрастэстоўваў прыговор, справа накіроўвалася га-

²⁸НГАБ. Ф. 588. Воп. 1. Спр. 206. Арк. 1–2.

²⁹ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24 : 1796–1797. № 18135.

³⁰Там же. № 17789 ; Т. 26 : 1800–1801. № 19628.

³¹Там же. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 17702 ; к № 24985. С. 225 ; Т. 36 : 1819. № 28063 ; Т. 38 : 1822–1823. № 28862.

³²Там же. Т. 24 : 1796–1797. № 17788.

³³Там же. Т. 24 : 1796–1797. № 17788 ; Т. 25 : 1798–1799. № 18405, 18909.

³⁴Там же. Т. 26 : 1800–1801. № 20096.

³⁵Там же. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 24985. С. 226.

³⁶Там же. С. 225–226.

³⁷НГАБ. Ф. 76. Воп. 1. Спр. 19.

лоўнаму начальніку губерні (генерал-губернатару, вайсковаму ці грамадзянскаму губернатару) [6]. Па шэрагу катэгорый крымінальных спраў рашэнні галоўных судов падлягалі абавязковай рэвізіі ў Сенаце (у адносінах да малалетніх, прыгавораных да грамадзянскай смерці дваран і чыноўнікаў, пры вынясенні прысуду больш чым 10 асуджаным і ў нека-
торых іншых выпадках) [6].

Грамадзянскія дэпартаменты галоўных судов разглядалі апеляцый на рашэнні судов першай інстанцыі па грамадзянскіх цяжбах. Прычым справы, якія закраналі інтарэсы казны ці духавенства, маглі разглядацца ў другім дэпартаменце галоўнага суда толькі пасля атрымання па іх папярэдняга заключэння асоб пракурорскага нагляду [7]. Рашэнні грамадзянскіх дэпартаменту галоўных судов маглі быць абскарджаны ў Сенаце [7].

Надворныя суды. У 1797–1801 гг. у заходніх губернях існавалі так званыя надворныя суды³⁸. Яны знаходзіліся ў Вільні (для Літоўскай губерні) і Жытоміры (для астатніх заходніх губерняў, у тым ліку Беларускай і Мінскай) [8]. У іх кампетэнцыю ўваходзіў разгляд рознага роду спраў, якія датычыліся гарадскіх прывілеяў ці казённых уладанняў. Надворныя суды складаліся на парытэтных пачатках з чыноўнікаў, прызначаных ад урада, і выбарных ад мясцовага дваранства. Апеляцыйнай інстанцыяй для гэтых судов быў Сенат³⁹. У лістападзе 1797 г. у Літоўскай губерні па хадайніцтве мясцовага ваеннага губернатара Мікалая Рэпніна да юрысдыкцыі надворнага суда былі аднесены справы аб службовых злачынствах чыноўнікаў. Да гэтага яны былі падсуднымі Галоўнаму літоўскаму суду, склад якога поўнасю выбіраўся мясцовым дваранствам⁴⁰. Хутчэй за ўсё, Мікалай Рэпнін сумняваўся ў яго бесстароннасці адносна рускіх чыноўнікаў. Літоўскі і Валынскі надворныя суды былі скасаваны ў канцы 1801 г.⁴¹

Сістэма межавых судов. Як ужо адзначалася вышэй, у 1810–1812 гг. у Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях для разбору спрэчак аб межах зямельных уладанняў была створана цэлая сістэма межавых судов (гл. малюнак). Гэта прадугледжвалася «Положением о размежевании Литовско-Виленской губернии» ад 6 кастрычніка 1810 г.⁴² (у 1811 г. яго дзеянне было распаўсюджана на Гродзенскую губерню⁴³, а ў 1812 г. – на Мінскую⁴⁴). У аснове дадзенага дакумента ляжаў план межавання зямель Рэчы Паспалітай, ухвалены Чатырохгадовым сеймам у 1788 г. [12].

Паводле «Положения о размежевании Литовско-Виленской губернии», сістэма межавых судов выглядала наступным чынам. Дваранствам павета выбіраліся на трохгадовы тэрмін ад 15 да 21 межавых суддзяў. З іх ліку ў павятовым горадзе стваралася пастаянная судовая прысутнасць з пяці суддзяў (у адпаведнасці з вызначанай чаргой) – апеляцыйны межавы суд. Дадзеная судовая ўстанова прымала прашэнні аб разборы спрэчак, прызначала межавы суд першай інстанцыі, а таксама разглядала апеляцый на рашэнні апошняга. Для разбору справы па першай інстанцыі апеляцыйным межавым судом праз жэраб выбіраўся адзін з межавых суддзяў, прызначаліся сакратары (рэгенты) і каморнікі (землямеры), а ад суцяжнікаў прызначаліся арбітры. У вызначаны тэрмін удзельнікі суда прыбывалі на месца і ўжо там непасрэдна вяліся судовыя пасяджэнні (у адным з маёнткаў, які падлягаў размежаванню). Апеляцый на рашэнні межавых судов першай інстанцыі маглі разглядацца як па месцы знаходжання апеляцыйнага межавога суда (згаданай прысутнасцю з пяці суддзяў), так і з выездам на месца. У апошнім выпадку для вырашэння справы на месцы апеляцыйным судом накіроўваліся тры судзі. Рашэнне апеляцыйнага межавога суда лічылася канчатковым і абскарджанню не падлягала⁴⁵.

Мяркуючы па ўсім, аб'ектыўнасць гэтых судов нярэдка выклікала сумненні ў суцяжнікаў. Натуральна, унутры павета было складана пазбегнуць сітуацыі, калі ўзнікала падазрэнне, што хтосьці з суддзяў мог мець нейкія адносіны з адным з зацікаўленых бакоў і не быць бесстароннім пры вырашэнні справы. У сувязі з гэтым у канцы 1815–1816 г. у Гродзенскай, Мінскай і Віленскай губернях па просьбе мясцовага дваранства была ўведзена яшчэ і трэцяя інстанцыя межавых судов – апеляцыйныя нармальныя суды (таксама іх называлі губернскімі апеляцыйнымі межавымі судамі). Яны разглядалі скаргі на пастановы павятовых апеляцыйных межавых судов і прымалі канчатковыя рашэнні па справах. Апеляцыйныя нармальныя суды знаходзіліся ў губернскіх гарадах і складаліся з выбраных суддзяў (па адным ад кожнага павета)⁴⁶.

Асаблівасці судаводства. У сваёй дзейнасці судовыя ўстановы на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд сумяшчалі выкарыстанне мясцовага права (Статута ВКЛ 1588 г. і некаторых канстытуцый Сейма Рэчы Паспалітай) і расійскага заканадаўства.

³⁸ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24 : 1796–1797. № 17788, 18165.

³⁹Там же. № 17788.

⁴⁰Там же. № 18238.

⁴¹Там же. Т. 26 : 1800–1801. № 20096.

⁴²Там же. Т. 31 : 1810–1811. № 24370.

⁴³Там же. № 24655.

⁴⁴Там же. Т. 32 : 1812–1814. № 25005.

⁴⁵Там же. Т. 31 : 1810–1811. № 24655.

⁴⁶Там же. Т. 33 : 1815–1816. № 26001, 26087, 26428.

Применение российских правовых норм у большей степени датируется уголовными делами. Уголовные суды работали таким же, как и во внутренних губерниях, – следчим (инквизиционным, вышковым). Такие парадоксы судопроизводства означают, что разгляд дела судом ажыццяўляўся негалоўна (за зачыненымі дзвярыма, без прысутнасці абвінавачанага) і, як правіла, выключна на падставе пісьмовых матэрыялаў папярэдняга следства, прадастаўленых паліцэйскімі органамі. Прынцып спаборнасці ў крымінальным судопроизводстве адсутнічаў, бо функцыі як абвінавачвання, так і абароны браў на сябе сам суд. Адпаведна, гэта фактычна выключала ўдзел адвакатаў у судовым працэсе па крымінальных справах. У часы ВКЛ, наадварот, судопроизводства, у тым ліку і па крымінальных справах, мела выразныя рысы спаборнасці [13]. У разглядаемы перыяд пры вынясенні прыговораў суды спасылаліся як на мясцовае права (галоўным чынам на Статут ВКЛ 1588 г.)⁴⁷, так і на расійскае заканадаўства (Соборное уложение 1649 г., Воинский устав 1715 г., Устав о благочинии 1782 г. і інш.)⁴⁸. Пры гэтым галоўныя суды, у складзе якіх, акрамя дэпутатаў ад дваранства, былі прызначаны ад урада саветнікі, выкарыстоўвалі практычна толькі расійскае заканадаўства.

Грамадзянскае судопроизводства ў заходніх губернях, як і да далучэння краю да Расійскай імперыі, пераважна грунтавалася на нормах Статута ВКЛ 1588 г., а таксама сеймавых канстытуцый Рэчы Паспалітай. Судовы працэс меў выразныя рысы спаборнасці, працягваў функцыянаваць інстытут адвакатуры. Аднак для некаторых катэгорый грамадзянскіх спраў расійскімі ўладамі былі зроблены выключэнні. Напрыклад, у следчым парадку разглядаліся грамадзянскія справы, якія датычыліся інтарэсаў казны, спрэчак аб выхадзе з прыгоннай залежнасці, і некаторыя іншыя [5].

Паралельнае выкарыстанне мясцовых прававых норм і расійскага заканадаўства стварала сітуацыю своеасаблівага прававога дуалізму. У выніку ўзнікала блытаніна адносна падсуднасці спраў той ці іншай судовай установе, выкарыстання мясцовых ці расійскіх прававых норм, вядзення справаводства на польскай ці рускай мове і г. д.⁴⁹ За вырашэннем спрэчковых сітуацый судовыя ўстановы, практоры і губернатары часта звярталіся ў Сенат.

Расійскія ўлады дазволілі выкарыстанне ў судах польскай мовы. На практыцы ўжывалася як польская, так і руская мова. У судах першай інстанцыі пераважала польская мова, асабліва гэта датычылася грамадзянскага судопроизводства. Што да галоўных судов, то крымінальныя дэпартаменты

вялі справаводства на рускай мове, а грамадзянскія выкарыстоўвалі разам з ёй і польскую. Ужыванне галоўнымі судамі рускай мовы было неабходным: па-першае, іх прыговары затым ішлі на зацвярджэнне губернатара ці вайсковага губернатара або на апеляцыю ў Сенат; па-другое, у склад гэтых судов уваходзілі прызначаны ад урада рускія чыноўнікі.

Пракуратура. Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі тут укаранілася сістэма органаў пракурорскага нагляду. Яна ўвасаблялася ў пасадах пракурораў і страпчых. Асноўнымі іх функцыямі з'яўляліся кантроль за выкананнем законнасці ў судопроизводстве, дзейнасцю службовых асоб, утрыманнем пад вартай арыштантаў і г. д. Пасля замены на імператарскім прастоле Кацярыны II Паўлам I структура пракуратуры была значна скарачана. З дастаткова разгалінаванай сістэмы пасада пракурораў і страпчых, прадугледжанай «Учреждениями...» 1775 г., былі пакінуты толькі губернскія пракуроры⁵⁰. Аднак у 1799 г. для кантролю за працай судовых і адміністрацыйных устаноў у заходніх губернях былі ўведзены пасады фіскалаў⁵¹. У іх функцыі ўваходзіла правядзенне інспекцыі ўстаноў, прадухіленне цяганіны ў разглядзе спраў, рознага роду злоўжыванняў і г. д. Пры Аляксандру I былі адноўлены пасады павятовых і губернскіх страпчых, а пасаду фіскалаў скасавалі [21]. Паводле штатаў губерняў 1802 г., на губернскім узроўні дзейнічалі губернскі пракурор і двое губернскіх страпчых (крымінальных і грамадзянскіх спраў), якія прызначаліся Сенатам. У паветах былі павятовыя страпчыя, якіх прызначала губернскае праўленне⁵².

Уплыў адміністрацыйнай улады на судовую сістэму. Укараненне расійскай сістэмы мясцовага кіравання ў заходніх губернях, якое адбылося яшчэ падчас праўлення Кацярыны II, праявілася ў надзяленні адміністрацыйнай улады значнымі паўнамоцтвамі ў сферы правасуддзя, чаго не было ў часы ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Гэта засталася нязменным і пасля рэфармавання судовай сістэмы краю пры Паўле I, калі было часткова адноўлена судаўладкаванне часоў ВКЛ.

Губернскія начальнікі (генерал-губернатары, вайсковыя і грамадзянскія губернатары) маглі прымаць удзел непасрэдна ў выкананні правасуддзя, асабліва гэта датычылася крымінальнага судопроизводства. Генерал-губернатары (вайсковыя губернатары) маглі запатрабаваць вырашаную галоўным судом крымінальную справу на ўласную рэвізію. Звычайна такая практыка ўжывалася ў дачыненні да найбольш значных спраў ці выпадкаў, калі паступалі скаргі на дзеянні суда [6]. Губернскія началь-

⁴⁷ НГАБ. Ф. 76. Воп. 1. Спр. 78 ; Ф. 1601. Воп. 1. Спр. 2 ; Ф. 3215. Воп. 2. Спр. 35.

⁴⁸ Там жа. Ф. 76. Воп. 1. Спр. 19 ; Ф. 3215. Воп. 2. Спр. 11.

⁴⁹ Там жа. Ф. 3219. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 468.

⁵⁰ ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 17702.

⁵¹ Там же. Т. 25 : 1798–1799. № 18955.

⁵² Там же. Т. 20 : 1775–1780. № 14392 ; Т. 44 : Кн. штатов. Ч. 2. Отд-ние 4. К № 24985. С. 220, 223, 230.

нікі, у тым ліку грамадзянскія губернатары, сваім рашэннем маглі прыпыніць выкананне любога судовага прыговору, калі лічылі яго няправільным, і накіраваць сваё меркаванне ў Сенат [6].

Мясцовае губернскае начальства па-ранейшаму мела ўплыў на фарміраванне кадравага складу судаў. Непасрэдна па ўказанні губернатараў ці губернскіх праўленняў у судовыя ўстановы прызначаўся персанал ніжэйшага звяна (канцылярскія служачыя, перакладчыкі, вартаўнікі)⁵³ [7]. Вынікі дваранскіх выбараў абавязкова праходзілі працэдуру зацвярджэння губернатарам. У сувязі з гэтым павятовыя прадвадзіцелі дваранства разам са спісамі выбраных кандыдатур падавалі губернатару звесткі аб іх асабістых якасцях і здольнасцях да службы⁵⁴. Што датычыцца магчымага ўмяшання расійскіх улад у самі дваранскія выбары (у тым ліку на судовыя пасады), то губернскае начальства магло выказваць свае рэкамендацыі адносна кандыдатур [22]. Аднак звестак аб ціску на выбаршчыкаў ці нейкіх маніпуляцыях з боку ўлад пры правядзенні выбараў у разглядаемы перыяд не выяўлена. Разам з тым і без гэтага судовыя чыноўнікі, безумоўна, знаходзіліся ў падначаленым становішчы ў адносінах да губернскага начальства. Нават для таго, каб на нейкі час адлучыцца ад пасады, судовым службоўцам трэба было атрымаць дазвол губернатара⁵⁵. Наогул начальнікі губерняў успрымалі суды як свае падведаныя ўстановы. Так, у 1797 г. беларускі губернатар Сямён Жыгулін прадпісаў другому дэпартаменту Беларускага галоўнага суда «стараться все дела рассматривать и решать спра-

ведливо, беспристрастно и скоро, ибо примеченная неисправность и медленность будут с департамента взысканы мною без всякого послабления»⁵⁶.

Адвакатура. Адметнай асаблівасцю судовай сістэмы на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд была наяўнасць інстытута адвакатуры. Адвакаты ўдзельнічалі ў судовым працэсе толькі па грамадзянскіх справах, якія разбіраліся на падставе мясцовага права. У сферы крымінальнага судаводства дзейнічалі расійскія парадкі: судовы працэс з'яўляўся следчым, а значыць, не быў спаборным. Адпаведна, месца для інстытута адвакатуры ў ім фактычна не было. Адвакаты дапускаліся да крымінальных спраў толькі непрацяглы перыяд падчас вайны 1812 г. на тэрыторыі, падведанаснай Камісіі часовага ўрада ВКЛ⁵⁷. Умовы адвакацкай дзейнасці ў заходніх губернях рэгламентаваліся нормамі Статута ВКЛ 1588 г., некаторых сеймавых канстытуцый Рэчы Паспалітай, а таксама шэрагам заканадаўчых актаў Расійскай імперыі. Так, царскім указам ад 14 снежня 1797 г. вызначаліся крытэрыі для атрымання права займацца адвакацкай дзейнасцю ў судах Літоўскай губерні: дваранскае паходжанне, валоданне сваімі вёскамі (для гарадскіх адвакатаў магістратаў і ратуш – наяўнасць лаўкі ці маёнтка ў дадзеным горадзе), добрая рэпутацыя, пасведчанне аб адукацыі, навучанне на працягу некалькіх гадоў у дасведчанага ў судаводстве чалавека ці ў канцылярыі пад наглядом рэгента (так называлася пасада загадчыка канцылярыі суда)⁵⁸. У 1811 г. дзеянне ўказа ад 14 снежня 1797 г. было распаўсюджана на ўсе заходнія губерні⁵⁹.

Заклучэнне

Такім чынам, у выніку пераўтварэнняў Паўла I на тэрыторыі Беларусі склалася своеасаблівая судовая сістэма. Яна істотна адрознівалася ад судовай сістэмы ва ўнутрырасійскіх губернях. На беларускіх землях яна грунтавалася на традыцыях судаўладкавання і судаводства часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай, але пры гэтым была адаптавана да рэалій Расійскай імперыі. Судовыя ўстановы захоўвалі назвы і ўладкаванне часоў ВКЛ (хаця і не ў поўнай меры), працягвала дзейнічаць мясцовае права (Статут ВКЛ 1588 г. і сеймавыя канстытуцыі Рэчы Паспалітай), у справаходстве магла выкарыстоўвацца польская мова (пераважна ў грамадзянскім судаводстве судаў ніжэйшага ўзроўню), шырокімі паўнамоцтвамі ў сферы правасуддзя была надзелена шляхта. Разам з тым па многіх аспектах дадзеная судовая сістэма

істотна адрознівалася ад былой у бок уніфікацыі з расійскімі судовымі парадкамі (выкарыстанне расійскіх законаў, прызначэнне на некаторыя судовыя пасады чыноўнікаў ад урада, значная роля губернатараў у ажыццяўленні правасуддзя, падпарадкаванне вышэйшай судовай інстанцыі – Сенату і інш.). Нормамі мясцовага права рэгуляваліся пераважна прыватнаправавыя адносіны, а ў сферы публічнага права дамінавалі расійскія законы і парадкі. Пры гэтым судовая сістэма ў Віцебскай і Магілёўскай губернях у разглядаемы перыяд у большай ступені ўпараўнанні з астатнімі заходнімі губернямі была набліжана да расійскай, а ў 1831 г. увогуле з ёй уніфікавана. На астатняй частцы тэрыторыі Беларусі сфера правасуддзя захоўвала істотныя мясцовыя асаблівасці да 1840 г.

⁵³ НГАБ. Ф. 3215. Воп. 2. Спр. 7. Арк. 6.

⁵⁴ Там жа. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 2132. Арк. 5–5 адв.

⁵⁵ Там жа. Ф. 156. Воп. 1. Спр. 4. Арк. 69.

⁵⁶ Там жа. Ф. 3215. Воп. 2. Спр. 7. Арк. 22 адв.

⁵⁷ Kuryer Litewski. 1812. 18 sierp. S. 1.

⁵⁸ ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24 : 1796–1797. № 18266.

⁵⁹ Там же. Т. 31 : 1810–1811. № 24778.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Жытко АП, Талмачова СА. Судовая сістэма на тэрыторыі Беларусі (канец XVIII – сярэдзіна XIX ст.). *Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія*. 2014;2:20–25.
2. Гушчынскі ІГ. Эксдывізарскія суды на тэрыторыі Беларусі (канец XVIII ст. – 1840 г.). *Беларускі гістарычны часопіс*. 2018;11:26–36.
3. Гушчынскі ІГ. Гістарыяграфія гісторыі судовых устаноў на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки*. 2017;1:8–15.
4. Гушчынскі ІГ. Заканадаўчае забеспячэнне інстытута адвакатуры на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – першай трэці XIX ст. *Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія*. 2017;2:28–32.
5. Korowicki A. *Proces cywilny litewski*. Wilno: Józef Zawadzki; 1826. 316 s.
6. Korowicki A. *Porządek sądowy kryminalny podług praw rossyjskich ułożony*. Wilno: Józef Zawadzki; 1831. 135 s.
7. Шелкопляс ВА. Судебныя органы в Беларуси: конец XVIII – первая половина XIX веков. Минск: Академия МВД Республики Беларусь; 1997. 64 с.
8. Жукович ПН. Западная Россия в царствование императора Павла. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия*. 1916;6:183–226.
9. Киселев АА. Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в. Минск: Военная академия Республики Беларусь; 2007. 171 с.
10. Луговцова СЛ. Характеристика межевых судей Беларуси в первой трети XIX столетия (на примере Ошмянского уезда). В: «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории. Выпуск 2 [Интернет]. Минск: РИВШ; 2019 [процитировано 17 января 2020 г.]. с. 41–46. Доступно по: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/217848>.
11. Лютый АМ. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Минск: Наука и техника; 1987. 179 с.
12. Korowicki A. *Proces graniczny*. Wilno: Józef Zawadzki; 1827. 148 s.
13. Юхо ЯА. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Частка 1. Минск: РИВШ БДУ; 2000. 352 с.
14. Токць С. Шляхецкае самакіраванне ў Гродзенскай губерні (пачатак XIX ст. – 60-я гады XIX ст.). *Białoruskie zeszyty historyczne*. 1997;7:5–22.
15. Анішчанка ЯК. Генеральнае межаванне ў Беларусі. Горкі: Выдавецтва Горацкага гарвыканкама; 2002. 120 с.
16. Леонтьева ТЕ, Антонович ЗВ, Насытко ЕП, Вернер ИЛ, Анищенко ЕК, Лютаевич АА и др. *Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802–1917)*. Минск: БелНИИДАД; 2009. 524 с.
17. Кузнецов ИН, Шелкопляс ВА. История государства и права Беларуси. Минск: Дикта; 1999. 272 с.
18. Жукович ПН. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. *Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия*. 1914;5:1–60.
19. Луговцова СЛ. Реформирование системы судебных учреждений Беларуси в последней трети XVIII в. *Працы гістарычнага факультэта БДУ [Інтэрнэт]*. 2009 [працытавана 20 студзеня 2020 г.];4:289–295. Даступна па: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/2456>.
20. Ясинский МН. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Выпуск 1. Киев: Типография Н. А. Гирич; 1901. 253 с.
21. Леонтьева ТЕ, составитель. *Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793–1917)*. Минск: БелНИИДАД; 2006. 392 с.
22. Клочков МВ. *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*. Петроград: Сенатская типография; 1916. 631 с.

References

1. Zhytko AP, Talmachova SA. [The judicial system in the territory of Belarus (the late 18th – the middle of 19th century)]. *Vesci BDPU. Seryja 2. Gistoryja. Filasofija. Palitalogija. Sacyjalogija. Jekanomika. Kul'turalogija*. 2014;2:20–25. Belarusian.
2. Gushchynski IG. [Exdywizor courts in the territory of Belarus (the late 18th century – 1840)]. *Belaruskі gıstarychny chasopis*. 2018;11:26–36. Belarusian.
3. Gushchynski IG. The historiography of history of judicial system on the territory of Belarus at the end of the 18th – the first half of the 19th century. *Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A. Gumanitarnye nauki*. 2017;1:8–15. Belarusian.
4. Gushchynski IG. Legal activities of the bar institute on the territory of Belarus in the late 18th – the first third of 19th century. *BSPU Bulletin. Series 2. History. Philosophy. Political Science. Sociology. Economics. Culture Studies*. 2017;2:28–32.
5. Korowicki A. *Proces cywilny litewski*. Wilno: Józef Zawadzki; 1826. 316 s.
6. Korowicki A. *Porządek sądowy kryminalny podług praw rossyjskich ułożony*. Wilno: Józef Zawadzki; 1831. 135 s.
7. Shelkoplyas VA. *Sudebnye organy v Belarusi: konets XVIII – pervaya polovina XIX vekov* [Judicial bodies in Belarus: late 18th – first half of 19th century]. Minsk: Academy of Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus; 1997. 64 p. Russian.
8. Zhukovich PN. [Western Russia during the reign of Emperor Paul]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya*. 1916;6:183–226. Russian.
9. Kiselev AA. *Sistema upravleniya i chinovnichestvo belorusskikh gubernii v kontse XVIII – pervoi polovine XIX v.* [The governance system and bureaucracy of the Belarusian provinces at the end of the 18th – the first branch of the 19th century]. Minsk: Military Academy of the Republic of Belarus; 2007. 171 p. Russian.
10. Lugovcova SL. [Characteristics of the boundary judges of Belarus in the first third of the 19th century (the example of Oshmyany district)]. In: «Dolgii XX vek» v istorii Belarusi i Vostochnoi Evropy: issledovaniya po Novoi i Noveishei istorii. Vypusk 2 [The «Long 19th century» in the history of Belarus and Eastern Europe: studies on the New and Contemporary history. Issue 2] [Internet]. Minsk: National Institute for Higher Education; 2019 [cited 2020 January 17]. p. 41–46. Available from: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/217848>. Russian.

11. Lyutyi AM. *Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitie gorodov Belorussii v kontse XVIII – pervoi polovine XIX veka* [Socio-economic development of the cities of Belarus in the late 18th – first half of the 19th century]. Minsk: Nauka i tekhnika; 1987. 179 p. Russian.
12. Korowicki A. *Proces graniczny*. Wilno: Józef Zawadzki; 1827. 148 s.
13. Juho JaA. *Gistoryja dzjarzhavy i prava Belarusi. Chastka 1* [History of state and law of Belarus. Part 1]. Minsk: National Institute for Higher Education, Belarusian State University; 2000. 352 p. Belarusian.
14. Tokc' S. [Noble self-governance in Grodno province (the beginning of 19th century – the 60s of 19th century)]. *Białoruskie zeszyty historyczne*. 1997;7:5–22. Belarusian.
15. Anishchanka JaK. *General'nae mezhavanne w Belarusi* [General surveying in Belarus]. Gorki: Wydawectwa Gorackaga garvykankama; 2002. 120 p. Belarusian.
16. Leont'eva TE, Antonovich ZV, Nasytko EP, Verner IL, Anishchenko EK, Lyutarevich AA, et al. *Vitebskaya guberniya: gosudarstvennye, religioznye i obshchestvennye uchrezhdeniya (1802–1917)* [Vitebsk province: state, religious and public institutions (1802–1917)]. Minsk: BelNIIDAD; 2009. 524 p. Russian.
17. Kuznetsov IN, Shelkoplyas VA. *Istoriya gosudarstva i prava Belarusi* [History of state and law of Belarus]. Minsk: Dikta; 1999. 272 p. Russian.
18. Zhukovich PN. [Governance and courts in Western Russia during the reign of Catherine II]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya*. 1914;5:1–60. Russian.
19. Lugovcova SL. [Reforming the system of judicial institutions in Belarus in the last third of the 18th century]. *Pracy gistorychnaga fakul'tjeta BDU* [Internet]. 2009 [cited 2020 January 20];4:289–295. Available from: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/2456>. Russian.
20. Jasinskij MN. *Glavnyi Litovskii tribunal, ego proiskhozhdenie, organizatsiya i kompetentsiya. Vypusk 1* [The main Lithuanian tribunal, its origin, organization and competence. Issue 1]. Kyiv: Tipografija N. A. Girich; 1901. 253 p. Russian.
21. Leont'eva TE, editor. *Minskaya guberniya: gosudarstvennye, religioznye i obshchestvennye uchrezhdeniya (1793–1917)* [Minsk province: state, religious and public institutions (1793–1917)]. Minsk: BelNIIDAD; 2006. 392 p. Russian.
22. Klochkov MV. *Ocherki pravitel'svennoi deyatel'nosti vremeni Pavla I* [Essays on Government Activities of the Time of Paul I]. Petrograd: Senatskaya tipografiya; 1916. 631 p. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 30.01.2020.
Received by editorial board 30.01.2020.